

ע"ש לאונרד דייוויס / Leonard Davis Institute for International Relations / המכון ליחסים בינלאומיים

החרדים, "העם" ו"צבא העם": השיח על 'גיוס חרדים לצבא' כביטוי למאבק על שימור הזהות הקולקטיבית בישראל

Author(s): אודי שפיגל

Source:

Politika: The Israeli Journal of Political Science & International Relations / פוליטיקה: כתב עת ישראלי למדע המדינה וליחסים בינלאומיים

16, 2007, pp. 67-91. (זהות, דת וביטחון) קיץ תמוז תשס"ז.

Published by: Leonard Davis Institute for International Relations / ע"ש לאונרד דייוויס / המכון ליחסים בינלאומיים

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23390811>

Accessed: 29-03-2020 17:46 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

המכון ליחסים בינלאומיים ע"ש לאונרד דייוויס / Leonard Davis Institute for International Relations is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to

Politika: The Israeli Journal of Political Science & International Relations / למדע המדינה וליחסים בינלאומיים / פוליטיקה: כתב עת ישראלי

JSTOR

<https://www.jstor.org>

החרדים, "העם" ו"צבא העם": השיח על 'גיוס חרדים לצבא' כביטוי למאבק על שימור הזהות הקולקטיבית בישראל

א. מבוא: "יש משהו סמלי ומזעזע"

"יש משהו סמלי ומזעזע בכך שביום שבו ראש-ממשלת ישראל חוזר מקמפ דיוויד אחרי כישלון שיחות השלום, ביום שבו אנו שוב צריכים להיות מודאגים שמא נצטרך להתגייס להגנת המדינה הזאת, יושבת בכנסת ישראל ועדה ודנה בכך שקרוב לעשרה אחוזים של יהודים בריאים ברוחם ובגופם לא יגנו על המולדת במקרה הצורך אלא יתפללו למען אותם תשעים אחוזים שיילחמו להגנת המולדת. יש בזה תעודת עניות מוסרית קשה לכנסת ישראל ולממשלת ישראל. הסחר-מכר בנפשות של יהודים" (ח"כ יוסף לפיד).¹

התייחסותו החריפה של ח"כ יוסף (טומי) לפיד בכנסת לאי-גיוס גברים חרדים לצבא מלמדת שמדובר בתופעה בעלת היבטים סמליים ורגשיים חזקים, תופעה היוצרת עוול מוסרי קשה הדומה ל'סחר בנפשות'. תופעה זו נקשרת לאיומים על ביטחון המדינה, ובולטת על רקע ההתגייסות לצבא של כלל שאר היהודים במדינת ישראל. אמירות אלה רווחות בשיח הציבורי העוסק בתופעה של 'אי-התגייסות גברים חרדים לצבא' ובדרישה לגייסם (להלן: 'השיח לגיוס חרדים'), והן מלמדות על הרגישות הרבה של הנושא בציבור היהודי בישראל. הן נסמכות על ההנחה שרוב אזרחי ישראל מתגייסים לצבא – במובן של 'כל העם צבא', ועל השאיפה לשמר בישראל היהודית "עם" בעל שייכות קולקטיבית חזקה, ולכן רואות בתופעה זו פגיעה בשוויון החובות האזרחי.

במאמר זה אני טוען כי קיים קשר חזק בין עצמת הדרישה 'לגייס חרדים לצבא' – לבין התפיסה של 'העם' ו'צבא העם' בישראל. הבולטות של השיח לגיוס חרדים לצבא מבטאת התמודדות של קבוצות דומיננטיות בציבור הישראלי עם החלשות הזהות הקולקטיבית ועם מציאות שבה חלק גדול מ"העם" בישראל אינו מתגייס לצבא ואינו רואה בשירות הצבאי אידיאל אישי וציבורי.

השירות הצבאי היה מאז ומתמיד מרכיב משמעותי בהבניית מדינת הלאום היהודית ובשימור זהותה הקולקטיבית. רוב אזרחי ישראל היהודים שירתו בצה"ל בעשורים

הראשונים לקיומה של המדינה, ועברו שם חוויות מעצבות, תהליכי סוציאליזציה וקואופוטציה. הם היו חלק מצה"ל – והצבא היה לחלק מהם. הצבא מהווה סמל משמעותי של "העם" בישראל. הוא מייצג תפיסות של אזרחות ראויה, שותפות גורל ומימוש ערכים לאומיים. הזהות הישראלית ניזונה מהדימוי של צה"ל כצבא מוסרי, שוויוני ומצליח שבו מתממשת הגבריות הראויה. בעשורים האחרונים נחלשה הזהות הקולקטיבית הישראלית כמו גם מרכזיות הצבא בחברה, והדבר התבטא בירידת שיעור המתגייסים לצבא. הפער בין הדימוי של "צבא העם" לבין המציאות טרד את מנוחתם של שלטונות הצבא, ואלה שקלו להפוך את צה"ל לצבא מקצועי. הפער הטריד גם חלקים נרחבים בציבור הישראלי שחוו את החלשות מרכזיות הצבא לצד החלשות ההוויה הקולקטיבית המשותפת. דווקא באותה מציאות שבה נחלשה הזהות הקולקטיבית של "העם", קטנה מרכזיות הצבא בזהות זו וקטן שיעור הגיוס אליו – דווקא במציאות זו התחזקה הדרישה לגייס לצבא גברים חרדים.

חוקרים הרבו לדון בחשיבות הגיוס לצבא בישראל ובהשפעתו על החברה ותהליכי הריבוד בה, אך מיעוט לעסוק בתופעה של איגיוס גברים שבאו מהחברה החרדית המתבדלת לצבא ובמשמעויותיה הציבוריות.² הדבר תמוה לכאורה: התופעה קיימת שנים, ובמסגרתה עשרות אלפי גברים לא התגייסו לצבא בעשור האחרון או שירתו בו באופן "סמלי" בלבד; תופעה זו קיבלה בולטות ציבורית רבה בשנות ה-90 בכלי התקשורת, בג"ץ, בכנסת, בממשלה ובוועדות ציבוריות. לטענת ספיר (2002: 220) מדובר בסוגיה "... הטעונה ביותר מבין השאלות העומדות על סדר היום הציבורי בתחום יחסי דת ומדינה...".

השיח מסקרן בשל הקושי לתת הסבר פשוט לבולטות הציבורית הרבה שלו: הופעתו של השיח לגיוס חרדים על 'סדר היום הציבורי' אינה נובעת לטענתי ישירות מצרכי צבא וביטחון. העיסוק בסוגיה זו גבר בשנות ה-90, במקביל להחלשות האתוס הצבאי בישראל ולהתרחבות הדיון על הפיכת צה"ל לצבא מקצועי. יתר על כן, אין בהירות אם גיוסם של החרדים לצבא כדאי וכלכלי: קיים קושי לספק תנאים הולמים לשירותם; המוטיבציה לשירות צבאי אצל רובם נמוכה; ורבים מהם נשואים, או סובלים מבעיות ת"ש והסתגלות (ראה: זרמבסקי 2002, חקק 2003).

אי־ההתגייסות לצבא אינה תופעה ייחודית לחרדים: בשנת 2004 פורסם כי רק 60% מכלל הגברים היהודיים משרתים שירות צבאי מלא כדת וכדין. למעשה, מדובר בפחות ממחצית שכבת הגיל של אזרחים ישראלים. מספר הפטורים משירות צבאי הניתנים מטעמי בריאות ומסיבות של סף גיוס עלה, וקטן מספרם של הישראלים המשרתים במילואים.³ ראוי להוסיף כי תופעות דומות זוכות לרוב לתשומת לב פחותה בסדר היום הציבורי: כך הדבר לדוגמה באשר לאיגיוס ערבים ונשים דתיות או באשר להעברת כספים ייחודיים למוסדות חרדיים.

'שיח ציבורי' הוא מושג המלמד על דיון בסוגיה. נושא שהדיון בו מתנהל בחלקו הגדול בכלי תקשורת המוניים,⁴ הוא משקף קולות שונים בחברה, ביחוד אלה הקשורים למרכז התרבותי שלה, ומבטא נושאים המצויים על 'סדר היום הציבורי' (agenda setting). השיח שבו אנו דנים מצוי שנים רבות במוקד דיון ציבורי ער

שהשפיע על המערכת הפוליטית הישראלית משום שנגע בנימים רגישים של החברה הישראלית. מקומו בדיון על "העם" ועל "צבא העם" אפשר לו להתחרות בהצלחה בסוגיות אחרות שעל 'סדר היום הציבורי', אך בד בבד מנע קבלת מענה הולם מקובעי המדיניות.⁵ המושג 'זהות קולקטיבית' מבטא מרכיבים המשותפים לקבוצות חברתיות, ומהווה מוקד לתביעות פוליטיות, מתחים וקונפליקטים (לדוגמה: בשארה, 1999; טיילור, 2003). הדיון בזהות הוא דיון פוליטי היות שהקניית משמעות לשייכות קולקטיבית, כמו השאלה "מי אנחנו", מלמדת על יחסי הכוח בחברה בין החזק וההגמוני⁶ לבין החלש. השיח לגיוס חרדים הוא במידה רבה שיח על הזהות הישראלית – באשר היא.

בתחילת המאמר יוצגו בקצרה ההיסטוריה של איגוס חרדים לצבא ואפיונים של השיח על גיוס חרדים שהתקיים בעשור האחרון. בהמשך אדון בשני היבטים מרכזיים הנוגעים לשיח זה: הקשר בין החברה לצבא בישראל; התמורות שחלו בחברה החרדית בעשורים האחרונים והיבטים של מערך היחסים בין חברה זו לבין החברה היהודית הכללית שאינה חרדית. אלה יהוו בסיס לדיון על משמעותו החברתית של שיח זה ועל הקשריו ל'זהות הקולקטיבית' הישראלית ולעיצובה. חשוב לציין כי כותב שורות אלה רואה באיגוסם של גברים חרדים לצבא בעיה ערכית. דא עקא, טענה זו אינה מסייעת להתמודד עם מציאות דמוקרטית שבה קבוצות אזרחים נמנעות מלשרת בצבא מטעמים שונים ורואות בכך מאבק עקרוני לשימור תרבותם (ראה: מרגלית והלברטל, 1998; ג'בארין, 2002).

ב. התופעה והשיח עליה: גיוס חרדים לצבא

היהודי בגולה נתפס בעבר בתור דמות חלשה, נשית כמעט, אנטי-תזה לגבר הלוחם, השרירי, המגן על כבודו ומוכיח אומץ לב (רז'קרוצקין, 1993; שפירא, 1994). הלאומיות היהודית הבנתה את דמות "היהודי החדש" המפגין כוח ומגן על עצמו ועל עמו. הציבור החרדי המתבדל בחר לראות בשינוי זה מרד במסורת ובאמונה המסורתית בהשגחת האל. המרד גולם בדמותו של החייל הישראלי – סמל לשלילת הגלות ואנטי-תזה למודלים אידיאליים של יהודי הגולה ובראשם תלמיד הישיבה. היחס השלילי לצבא התחדד על רקע השימוש שעשו צעירים חרדים בשירות הצבאי כדי לעזוב את קהילתם. בעיני חרדים רבים מהווה השירות הצבאי איום על אורח החיים שיצרו.⁷ היו שהציגו תפיסה קונספירטיבית, וטענו כי הדרישה לגיוס חרדים לצבא היא ניסיון לפורר את החברה החרדית (זרמבסקי 2002). עם זאת יש חרדים המשרתים בצבא או לפחות רואים בצבא מקור לגאווה. פעמים רבות מדובר ביחס אמביוולנטי: לצד שלילת ההתגייסות לצבא והפחד מהשבר החברתי שגיוס כזה יכול לגרום, קיימת הערכה לחיילים ולצבא היהודי ורצון לאקטיביזם.⁸ הצבא מגלם את החלום והפנטזיה אך גם את יצר הרע, ותכופות הם שזורים זה בזה (Stadler and Ben-Ari, 2003; שטדלר 2004).

גם ביחסו של הצבא לחרדים ולגיוסם קיימת אמביוולנטיות. אמביוולנטיות זו מושפעת בעיקר מאידיאל "כור ההיתוך" המערבב בין כלל חלקי החברה הישראלית ומתפיסת "צבא העם" השוויוני גם ביחס לנשים וללא־יהודים. קווים אלה מלמדים על השוני המהותי בין אורח החיים הצבאי לאורח החיים החרדי, ומהווים פתח להתייחסות אליטיסטית לחרדים מצד אנשי צבא. בד בבד, הם מלמדים על רצון לשתף חרדים במפעל הצבאי. גיוס חרדים לצבא נתפס כהישג חברתי ביצירת "כור ההיתוך" ובעיצוב "צבא העם" (פפר, "כל העיר", 8.6.00), אולם הצרכים המיוחדים של אוכלוסייה זו כגון: אוכל כשר וסביבה ללא נשים, יוצרים קושי ומעמסה וגורמים להתמרמרות של המערכת הצבאית (חקק 2003).

השותפות בין החרדים לכוח המגן הציוני הייתה בשיאה במלחמת העצמאות כשחרדים לחמו בשורות המחותרות. במקביל נוצר הסדר 'תורתו אומנותו' שפטר מיעוט מתלמידי הישיבות העוסקים בפועל בלימוד תורה משירות צבאי. הסדר זה קיבל תוקף רשמי בשנת 1949 מראש הממשלה דוד בן־גוריון. לדעת מנחם פרידמן (1991: 56) ההסדר סייע להפיכת החברה החרדית "לחברת לומדים", חברה שחבריה הלומדים מנותקים מחובות חברתיות.⁹ כשעלה הליכוד לשלטון בשנת 1977, הורחב הסדר "תורתו אומנותו" וגדל מספר המצטרפים אליו (כהן, תשנ"ג). הדבר הביא לכך שצעירים חרדים שמאסו בלימוד תורה בישיבות התקשו לצאת לעבוד. ניסיונות להחזיר את המצב לקדמותו (דוגמת ועדת הכהן 1986), או ליצור נהלים ודרכי פיקוח ברורים (דוגמת ועדת ישראלי 1995) נכשלו. בסוף שנות ה־90 התערב בג"ץ בסוגיה בפסיקה תקדימית וקבע כי ראוי שהסדר זה ייקבע בכנסת בחקיקה ראשית ולא בחקיקה משנית בהוראתו של שר הביטחון כפי שהיה נהוג עד אז. הטענה המרכזית הייתה כי "הכמות עושה את האיכות":¹⁰ הגידול במספר הצעירים המצטרפים להסדר "תורתו אומנותו" והחלתו על אוכלוסיות נוספות דורש עיסוק של הרשות המחוקקת בתופעה (בג"ץ 3267/97, 715/98).¹¹ בשנת 1999 הוקמה "ועדת טל" במטרה לגבש הסדר ראוי בנושא גיוס בני ישיבות לצה"ל.¹² המלצתה המרכזית של ועדה זו הייתה לאפשר שנת הכרעה לצעירים חרדים בגיל 23. במסגרת שנת ההכרעה יוכלו הצעירים לרכוש מקצוע ולהחליט אם להמשיך בלימודים בישיבה או לשרת שירות צבאי או שירות אזרחי מקוצר.¹³ באוגוסט שנת 2000 החלה לפעול בכנסת "הוועדה המיוחדת לחוק שירות ביטחון לגיוס בני הישיבות", ובמסגרתה התגבש חוק ברוח מסקנות ועדת טל. החוק נכנס לתוקפו בתחילת שנת 2003 אך טרם יושם הלכה למעשה, כפי שעולה מפסיקות בג"ץ בסוף שנת 2005 (בג"ץ 6427/02, 6228/02, 6249/02).¹⁴

השיח על גיוס חרדים לצבא או לחילופין גיוסם לשירות לאומי קיים כבר מאז קום המדינה,¹⁵ אך הגיע לבולטות גבוהה בעשורים האחרונים. הדיון הציבורי בתופעה בלט במיוחד על רקע מהלכים פוליטיים, הבחירות לכנסת,¹⁶ פסיקות בג"ץ בנושא והדיונים בוועדות ציבוריות (דרי, 2006). העיתונות פרסמה כתבות ומאמרים שתארו את התופעה, ורובם ככולם ראו באיגיוס חרדים לצבא דבר שלילי – השתמטות מחובה אזרחית חשובה. תנועות חברתיות שעסקו במצוקותיהם של חיילים קרביים וחיילי המילואים זכו להד ציבורי נרחב כמו 'התעוררות' ו'בלת"מ'

(=בלי תנאי מילואים), הציבו במרכז תביעותיהם דרישה לגייס את החרדים לצבא. הנושא נדון גם במפלגות הגדולות, במיוחד כשאהוד ברק, מועמד לראשות הממשלה, יצא בקמפיין לגיוס חרדים לצבא. קמפיין זה סייע לו להיבחר לראשות הממשלה ב-1999, אך לאחר שנבחר חזר בו מתביעה זו על רקע הקמת קואליציה עם המפלגות החרדיות והקמת 'ועדת טל'. "זיגזג" פוליטי דומה היה גם אצל מנהיגי הליכוד, ובראשם אריאל שרון. שרון תמך בגיוס חרדים בעודו ראש אופוזיציה, אך התנגד לכך בהיותו ראש ממשלה. מפלגת 'שינוי' המחודשת בראשות יוסף לפיד חיזקה את כוחה הפוליטי וזכתה במנדטים נוספים על בסיס קדיאתה לגייס חרדים לצבא כחלק מהמאבק במפלגות החרדיות.¹⁷ השיח על גיוס חרדים העסיק את הציבור הישראלי ואת נבחריה במהלך שנות ה-90, ובתקופות מסוימות היה העיסוק בו למעין "בונטון" ציבורי שדחק מסדר היום הציבורי סוגיות חשובות אחרות. חוסר ההיענות של המערכת הפוליטית לדרישה הטוטלית לממש "גיוס לכולם" יצר בציבור אכזבה ותחושת בגידה כלפי הפוליטיקאים המייצגים אותו.

בחינה של כתבות ומאמרים מהשנים 1995–2002 מצביעה על שלוש תמות מרכזיות בשיח זה.¹⁸

ראשית, רוחחה התפיסה כי ראוי שגברים חרדים יתגייסו לצבא בדומה לגברים חילונים. יגיל לוי (2003: 243) כינה תפיסה זו בשם 'השיח על חלוקת הנטל' בשל מרכזיות הדרישה לחלק את נטל השירות הצבאי בצורה הוגנת ושוויונית בלא להפלות לטובה את החרדים. ההנחה היא שחלוקה שוויונית של הנטל תפחית את העוינות והשנאה בין שתי החברות ותאפשר דיאלוג ביניהן. הוויכוח מתמקד לפיכך בשאלות כמו: האם אפשר לכפות על ציבור להתגייס לצבא ומה מוסרי לעשות במצב הקיים.¹⁹

שנית, הדיון על איגיוס חרדים לצבא כלל לרוב השוואה של גיוס גברים חילונים וגברים דתיים לצבא, במיוחד בשירות הצבאי הקרבי ובשירות המילואים. במקרים קיצוניים השוו בין אלה הנהרגים בקרב לבין אלה ה"ממיתים עצמם באוהלה של תורה". "חוק טל" נתן למעשה גושפנקה חוקית לאי-ההתגייסות של חרדים לצבא, וקבלתו נתפסה בעיני רבים כפגיעה ישירה בלוחמים: "כיצד לחזק את הלוחמים ולדרוש מהם להמשיך להסתער ולסכן את חייהם עבור הכלל, כשהמדינה מפלה בין דם לדם" (לובין, Ynet, 28.7.02). במסגרת השיח עסקו רבות בחיילים המתגייסים לצבא ומשרתים במילואים, ברמת המוטיבציה שלהם ובמידת ההכרה החברתית שהם מקבלים. העיסוק במשתמטים החרדים הוא לפיכך גם עיסוק במתגייסים לצבא, בנתינתם למען הכלל ובבעיותיהם והוא גם עיסוק בדם, בשכול האישי והלאומי ובהקרבה של צעירים למען מדינת הלאום.

שלישית, רבים ראו בתופעה זו ובהכשרתה החוקית פגיעה קשה בחברה הישראלית ואף איום על קיומה: במקרה הטוב מדובר ב"כתם" המעיב על ספר החוקים של מדינת ישראל,²⁰ ובמקרה הרע זה הוא צעד גדול בדרך לקריסתה של החברה הישראלית.²¹ העיסוק בגיוס החרדים דורש דיון בבסיס השותפות בין אזרחי המדינה היהודיים ובמשמעויותיה של שותפות זו.

מכל הנאמר לעיל אנו למדים על העצמה והבולטות של שיח זה בסדר היום של החברה הישראלית ומשמעותו לשכבות שונות בציבור הישראלי (זרמבסקי, 2002). הדיון נופל על אוזניו הכרויות של הציבור בשל הקשר שלו לסוגיות המטרידות את הקולקטיב כמו דרישה להדדיות במערך היחסים והרצון הישראלי שלא להיות "פראייר". החרדים אינם ממלאים את חלקם באמנה החברתית המשותפת לאזרחי ישראל היהודיים, אמנה הדורשת שותפות בהגנה על העם והמולדת. מדובר בסוגיה טעונה הדנה בתפקיד הפרט במדינה, באחריות ההדדית ובמוכנות הפרט להקריב את עצמו למען העם והמדינה.

ג. הקשר ראשון: צבא וחברה בישראל

בישראל קיימים יחסים מיוחדים בין צבא לחברה בשל מרכזיות הצבא ומרכזיות הגיוס אליו, והשיח על גיוס החרדים מושפע ממערכת יחסים ייחודית זו. הצבא המודרני הוא שותף מרכזי בתהליכי הבניית המדינה המודרנית-הלאומית ומהווה גורם משפיע על עיצוב דמות האזרח במדינה (Gidens, 1985). הקשר בין הצבא לבין החברה הישראלית תואר במונח "חוזה" בין העם לצבאו: "כל העם משרת בו, הוא פועל למען העם ועל-פי הנחיות העם, הוא של העם" (גבו ושור, 2002: 10). הצבא הוא מוסד קונצנזואלי בחברה הישראלית, מרכיב מרכזי ב"דת האזרחית"²² בישראל (ליבמן ודון יחיא, 1983) ומייצג של ערכים ורעיונות מרכזיים בחברה (Popper, 1998). העיסוק בצה"ל ובקשריו עם החברה הוא במובנים רבים עיסוק בלב ליבה של החברה הישראלית. במרכז הדיון המחקרי על היחסים בין צבא לחברה במדינת ישראל²³ עומדות שתי תפיסות תאורטיות מרכזיות היכולות להאיר את השיח לגיוס חרדים באור שונה: התפיסה הראשונה מסבירה את הפונקציונליות של הגבולות וההסדרים המחברים או מפרידים בין מערכת הביטחון לחברה האזרחית (הורביץ וליסק, 1990).²⁴ היא רואה בשירות הצבאי פעילות המיטיבה עם גיבוש החברה הישראלית ועם אלו המממשים חובה אזרחית זו (זיידמן, 1995). הצבא הוא "כור היתוך" ומכשיר פונקציונלי לצמצום פערים ולקידום מטרות חברתיות.²⁵ תפיסה זו חיה ודומיננטית היום בחברה הישראלית יותר מאשר במחקר, ומתבטאת בין השאר בדרישה לגייס חרדים לצבא: אם השירות הצבאי מיטיב עם החברה ועם הפרטים החברים בה ומקדם אותם, הרי שאי-השתתפות בשירות הצבאי פוגעת בחברה ופוגעת בפרטים שאינם זוכים לשרת. הדרישה לגייס חרדים מבטאת על פי שיטה זו רצון לשוויון ולאינטגרציה בחברה הישראלית.

התפיסה השנייה בחנה היבטים של בניין אומה ומלחמה וביקרה את התפיסה הראשונה. לשיטתה, הסכסוך היהודי-ערבי מהווה גורם מארגן של מסגרת החיים בישראל המצויה בהישרדות תמידית (קימרלינג, 1993). החברה הישראלית פועלת במתכונת של 'מיליטריזם אזרחי' הקובע את הגבולות, את הזהות ואת כללי המשחק הקולקטיביים. השירות הצבאי מגדיר במידה רבה את גבולות הקולקטיב,²⁶ משמר

את דפוסי הריבוד החברתי הקיימים ומעצב אופנים של הכלה והדרה בחברה.²⁷ מבנה ריבוי זה יוצר בין השאר אבחנות בין אוכלוסיות יהודיות המשרתות בצבא לבין אוכלוסיות יהודיות שאינן משרתות שירות צבאי מלא או חלקי – אם בשל חוסר רצון לשרת ואם בשל חוסר הצורך בהם בצבא – "אי-שירות כפוי" (כהן ובגנו, 2001).²⁸ תפיסות אלה רואות בשירות הצבאי גורם משפיע גם על הבניית התפיסה העצמית של צעירים ישראלים.²⁹ בקרב יוצאי רוסיה ואתיופיה משמש השירות הצבאי כרטיס כניסה לקולקטיב, ולעיתים אף הוכחה לנאמנותם בדומה לטקס התבגרות. הדבר בולט במיוחד בשירותם הצבאי של עולים חדשים לא-יהודיים. מותם בעת השירות הצבאי הופך לכרטיס כניסה עבור משפחותיהם לקולקטיב הישראלי.

תפיסות ביקורתיות אלו מספקות מסגרת תאורטית להבנת ההקשר הביקורתי של סוגיית גיוס החרדים לצבא: זו סוגיה המסייעת להדיר את החרדים מהחברה הכללית, נותנת תוקף לאפלייתם ומעצימה את המתח בינם לבין החברה הכללית. היא מסייעת להדיר את החרדים מהמרכז הפוליטי בעזרת השימוש בגיוס לצבא כהון סמלי במאבק הפוליטי. לקבוצות המשרתות בצבא יש לגיטימציה רבה יותר לתבוע משאבים מהלגיטימציה שיש לקבוצות שאינן משרתות בו. נוסף על כך, השפעתו של השירות הצבאי על הזהות העצמית של החייל היחיד מסבירה את הבעייתיות הקיימת בשירות צבאי עבור בני קבוצה תרבותית השואפים לשמר את שונותם. לפיכך הדרשה לגייס חרדים יכולה להיות מובנת יותר כמסגרת המצדיקה ריבוד חברתי ומעצימה קבוצות הגמוניות בחברה למרות הפגיעה הנוצרת בערך השוויון. מכלול שינויים שחלו בחברה הישראלית בשנות ה-80 וה-90, יצרו תמורות בשיח הציבורי ובסדר הערכים המוביל בחברה (איזנשטדט, 1996; אריאן, 1998; Peri, 2001). בין התמורות הבולטות ניתן למנות את השחיקה במעמד הצבא בחברה הישראלית וברמת הקונסנזוס סביבו (כהן ובגנו, 2001; בן-אליעזר, 2001; פרי, 1999).³⁰ הצעות להפיכת צה"ל לצבא קטן ומקצועי קיבלו ביטוי בשחרורם של חיילי גיוס מקרב העולים החדשים והצעירים בעלי הקב"א הנמוך כמו גם בקיצור השירות הצבאי לנשים. ההרגשה שנטל השירות הצבאי נופל על כתפי מעטים הייתה עילה להצגת תביעות לתגמול חיילי מילואים וחיילים בשירות קרבי. הוצע להגביל את גיל שירות המילואים ואת משך שירותם וכן ליצור דיפרנציאציה במשכורת הצבאית בין חיילי מנהלה לחיילים קרביים.³¹ השיח על חשיבות "הקרבות" שרווח בעבר קיבל בולטות מחודשת, והורחבו האפשרויות לשירות קרבי של נשים.

למרות השחיקה במעמד צה"ל עדיין מדובר במוסד מרכזי בחברה הישראלית.³² השינויים שחלו בשנות ה-90 במערכת הצבאית נתפסו לרוב כתמורה אמיתית לקראת הפיכה לצבא פוסט-מודרני, אך לדעת בן-אליעזר (2001) מדובר בשינויים חיצוניים שבמסגרתם ניסה הצבא להטביע חותם על שינויים בחברה בניסיון לשמור על מרכזיותו.

טענה זו מעניינת על רקע הניסיון להבין את השיח על גיוס חרדים ולבחון את מקומו על רקע שחרור אוכלוסיות רחבות משירות צבאי והרחבת התגמול למשרתים

בצבא הסדיר והמילואים: מדוע חשוב כל כך לגייס דווקא גברים חרדים לצבא על רקע הרצון לבנות צבא קטן ואיכותי?

ד. הקשר שני: החרדים והחברה הכללית

קיים קשר חזק בין התביעה לגייס חרדים לצבא לבין התחזקות החברה החרדית והתפתחות מערך היחסים בין חרדים לחילונים בישראל.

החברה החרדית היא אוסף קהילות אורתודוקסיות המקיימות מערך יחסים המבדיל אותם מסביבתם החילונית.³³ חברה זו אופיינה בהיבדלות מהחברה הכללית במישורים החברתיים, התרבותיים והפוליטיים. בעשורים האחרונים חלו שינויים משמעותיים בחברה החרדית, והמשמעותי בהם הוא הגידול הדמוגרפי.³⁴ הגידול הדמוגרפי סייע להגדלת החזירות של הגבולות החברתיים ולהטרוגניות רבה יותר בתוך החברה החרדית גופה. מ'חברת לומדים' הנסמכת ברובה על תמיכות, הפכה החברה החרדית לחברה שבה נדרשים נשים וגברים רבים יותר לצאת לעבודה. תמורות משמעותיות חלו גם במערכת הפוליטית החרדית ובדימויה: התעצמותן של המפלגות החרדיות הביאה להפניית משאבים כלכליים ניכרים של המדינה לציבור החרדי. דבר זה גרם להגדלת המתח והעוינות כלפי החרדים בציבור הכללי, במיוחד כשהחרדים היו לכוח מרכזי במערכת הפוליטית שתבע להיות שותף בעיצוב הזהות הקולקטיבית הישראלית ובעיצוב אופייה של המדינה (זיסר וכהן, 1999). המתח הושפע גם מחיזוק הזיקה של החרדים ללאומיות היהודית ולימין הפוליטי, אימוץ תפיסה הדוגלת בשלמות ארץ ישראל ואוהדת את מערכת הביטחון.³⁵ לטענת ירון אזרחי הושפע הכעס כלפי החרדים מכך שנציגי המגזר החרדי שאינו משרת בצבא יכולים להחליט לשלוח חיילים לקרב (נבו ושור, 2002: 72). בשנים אלה נחשפו לעין הציבור היבטים שליליים ביחסה של החברה החרדית למדינה, היבטים שעניינם דאגה לאינטרסים חרדיים והשגת משאבים מהמדינה.³⁶ היבטים שליליים אלה הראו מעט מהבעייתיות הקיימת בקשרי גומלין בין החברה החרדית למדינה – וסוגיית אי־הגיוס לצבא הייתה רק דוגמה לבעייתיות זו.

בשיא עצמתן הפוליטית ניסו אוכלוסיות מסוימות בתברה החרדית להיות שותפות בעיצוב הזהות הקולקטיבית הישראלית,³⁷ ובמקביל התחזקה הדרישה לגייס חרדים לצבא.

מערך היחסים בין החברה החרדית לחברה הכללית מצוי ברקע השיח לגיוס חרדים.³⁸ החברה החרדית משדרת מעצם מהותה זרות כלפי סביבתה החילונית יותר מכל קבוצה חברתית אחרת בחברה הישראלית. ההתבדלות האקולוגית מוצגת קבל עם ועדה: לבוש ייחודי, שפה שונה, ואזורי מגורים נפרדים (אלאור, 1992). הדבר מקבל משנה תוקף באידיאולוגיה החרדית הנעה בין התבדלות והסתגרות לבין מעורבות אינסטרומנטלית ומוגבלת במציאות הפוליטית הישראלית יהודית (פרידמן, 1991; הורביץ 2002).³⁹ זהו מתח בין התרבות ההגמונית הישראלית לבין

תרבות משנה פריפריאלית חרדית אך גם בין זהויות קיבוציות שונות. במהלך השנים נפרצו גבולות חברתיים ופוליטיים בין החברות ועוצבו מחדש (זיסר וכהן 1999). תהליך דומה קרה כאמור גם באשר לגיוס חרדים לצבא.

מרכיב מרכזי בהעמקת השסע בין חרדים לחילונים מצוי בהתרחבות שדות החינוך המשותפים בחברה ובפוליטיקה לצד חששות הדדיים וחוסר ביטחון. חששות אלה מתעצמים כשמדובר בניסיונות להגדיר את הזהות הקולקטיבית הישראלית – החרדים מנסים להיות שותפים בעיצוב הווייה יהודית בישראל ואילו החילונים מנסים לעצב מחדש את הסטטוס־קו ביחסי דתיים-חילונים ולעגן ערכים ליברליים במדינה. המאבק הוא על עיצוב מחדש של הספרה הציבורית המשותפת ועל שמירה של הזהות הקבוצתית של כל חברה (קימרלינג, 2004).

השיח על גיוס חרדים נותן ביטוי לתהליכים אלו; התחזקות החברה החרדית ותביעתה לשותפות בעיצוב המדיניות בישראל יצרו חשש כבד בציבור הכללי, מוצדק בחלקו. קל וחומר כאשר תביעות אלו לא תמיד כללו שותפות במחירים הנגזרים מהם, ובראשם השירות צבאי. במובן זה מהווה השיח לגיוס חרדים דרך להתמודדות עם הפחד מכוחם הגובר של החרדים באמצעות הבלטת חולשתם בקולקטיב.

ה. דיון: השיח לגיוס חרדים – אמצעי לשימור הזהות הקולקטיבית

עד כאן ראינו כי השיח לגיוס חרדים לצבא קשור ליחסי צבא-חברה ולמערך היחסים בין החרדים לחברה הכללית. מצד אחד מבטא השיח את מרכזיות הצבא בחברה הישראלית ובזהותה, כמו גם את חשיבותו של הצבא בעיצוב היררכיות חברתיות; מצד שני מסייע השיח בהתמודדות עם גידולה של החברה החרדית ועם התחזקות הקונפליקט בינה לבין החילונים על רקע הגדלת מעורבותה בספרה הציבורית. אולם הבנת מלוא משמעותו וחריגותו של שיח זה דורשת עיסוק בקשר שלו להיחלשות הזהות הקולקטיבית בישראל.

הדיון על הגדרת הקולקטיב בישראל ועל טיבו הוא ויכוח מתמשך. לרוב מוסכם כי קיימת בחברה הישראלית זהות קולקטיבית דומיננטית וכי זו נחלשה במהלך השנים. זהות זו התימרה לייצג את הישראליות הראויה ואולי אף את היהדות הראויה. הזהות הדומיננטית הציגה את אמת המידה הראויה לישראליות, אמת מידה שלאורה מחנכים את הנוער ועל פיה יוצרים "כור היתוך" למהגרים החדשים.

תהליכי ליברליזציה, מטריאליזם ופלורליזם לצד העצמת שסעים חברתיים החלישו משנות ה־70 את 'כושר ההיגוי' של המערכת הפוליטית בישראל (גל־נור, 1985; קימרלינג, 2004), והדבר פגע בהגמוניה של התרבות החילונית הדומיננטית בישראל.⁴⁰ השינוי נוצר גם על רקע מאבקים בין אלה המייצגים את התרבות הדומיננטית לבין אלה המייצגים תרבויות אחרות. במסגרת מאבקים אלו נידונו

השאלות "מי אנחנו?" – דמוקרטים? אירופאים? יהודיים? ר"מי שייך לקבוצה ומי אינו שייך אליה?".

השיח לגיוס חרדים בלט בתקופה זו משום שנתן מענה מחדש לשאלות אלה. שיח זה היווה במה ציבורית לדיון בקולקטיב הישראלי ואפשר לייחד, להבליט ולהעצים ישראליות מסוימת שבמרכזה דמות הישראלי הראוי. בכך אמור היה השיח לסייע לעיצוב המחודש של התרבות ההגמונית הישנה והנחלשת באמצעות השוואתה אל המודל החרדי האלטרנטיבי.

ניתן לזהות לפחות חמש אסטרטגיות בשיח לגיוס חרדים המסייעות לשימור הזהות הקולקטיבית:

1. **הבניית מסגרות משמעות**⁴¹ – מסגרות משמעות ("frame analysis") נותנות הסבר למציאות – "מה קורה כאן" – ומקשרות בין אירוע חברתי אחד למשנהו ע"י מתן הקשרים תרבותיים.

במקרה שלנו נוצרה 'מסגרת משמעות' שזיהתה את איגיוס החרדים לצבא עם החלטותיו של מעמד הצבא בחברה ועם קשיים הקיימים בצבא עצמו: החרדים זוהו בתור הסיבות לבעיה ('diagnostic framing'), וגיוס החרדים לצבא זוהה בתור הפתרון לבעיות ('prognostic framing') הקיימות בתוך הצבא ולבעיות ביחסים בין הצבא לחברה (על-פי: Snow and Benford, 1988). השיח יצר קשר לוגי ורגשי בין 'השתמטות' החרדים לבין הירידה במוטיבציה של כלל המתגייסים לצבא והעומס הקיים אצל חילי הסדיר והמילואים. לדוגמה, צעירים מתגייסים או אנשי מילואים סיפרו בתקשורת על תחושות של כעס ותסכול בשל איגיוס חרדים (לובין, ynet, 28.7.02). היגיון מעין זה המתבסס על שלילת החרדים, מוביל לתפיסת השירות הצבאי כפרקטיקה דאוויה בציבור הכללי: החרדי הוא "האחר" שאינו ישראלי "כמונו"; החרדי אינו משרת בצבא; לפיכך ישראלי "כמונו" הוא מי שכן משרת בצבא. במספר מקרים קיצוניים הוצגה אחריות עקיפה של החרדים למותם של חיילים. תהליך המסגור ניתן בין הבעיות הקיימות בצבא לבין הבעיות בחברה הכללית, ובכך הסיר מהחברה הכללית את האחריות למצב. שיח זה עוצב בתוך מערכת של היגיון לשוני הרואה כמוכן מאליו את הזהות הקולקטיבית הישראלית ואת הפרקטיקות המסוימות ההכרחיות לקיומה ובראשן השירות הצבאי. שיח זה עודד שירות צבאי והערכה לפרקטיקה זו ('motivational framing'), וראה בהן את המידה האזרחית הראויה ביותר. השיח עיצב עולם משמעות של עשייה היוצרת תחושה של שייכות לקבוצה מוגדרת (ראה: Giddens, 1984).

2. **הבניית מיתוסים חברתיים** – מיתוסים מסייעים לעיצוב זהות משותפת, לשימור של החברה ומוסדותיה ולהענקת לגיטימציה לחברה ולמוסדותיה (אוהנה וויסטרין, 1993). המיתוסים הם נרטיבים היונקים מרכיבים מהמציאות ועושים אותה לסיפור חד-משמעי במבנהו, באופי דמויותיו ובמסקנה המוסרית הנובעת ממנו (בארט, 1998; Gamson et al., 1992).

השיח על גיוס חרדים רווי מיתוסים העוסקים בהכרח הקיומי לגייס חרדים; ביכולת לגייס אותם; במשמעות גיוסם ובהקשרו לחיי החיילים (המוות בשדה

הקרב כנגד "המוות" באוהלה של תורה); ובמיוחד בהנחה כי כל שאר אזרחי ישראל מתגייסים ל'צבא העם'.⁴² המיתוסים יוצקים משמעויות אידיאולוגיות במציאות, והם מסייעים לשמר את המרכזיות החברתית של הצבא וההתגייסות אליו. המיתוסים סייעו לשמר את אתוס "צבא העם" – במובן ש"כולם" מתגייסים ובמובן של "כור היתוך" חברתי – בתקופה שבה חלה ירידה כללית בהתגייסות לצבא. המיתוסים מסדרים ומגדירים את המציאות החברתית בתוך מרחבי הידע הקיימים, ומלמדים אותנו על הנכון והראוי. בכך מסייעים המיתוסים בהגדרת רגשות אנושיים ובהכוונתם – במקרה שלנו הפניית רגשות חיוביים כלפי החיילים ורגשות שליליים כלפי החרדים.

3. **הדגשת ההבדל בין ה-"אנחנו" לבין ה-"אחר"** – זהות קולקטיבית מסייעת להגדיר גבולות חברתיים, ולפיכך היא צריכה לספק תשובה לשאלה מי שייך ומי איננו שייך לקבוצה. הזהות הקולקטיבית מתגבשת על בסיס אמות מידה לחברות בקולקטיב כגון: ייחוס דמיון לחברים בקולקטיב; הבהרת דרכי הכניסה לקולקטיב וגיבוש דפוסי התנהגות וסוגי טיפוסים הראויים להיות בקולקטיב (אייזנשטדט, 1996; Schlesinger, 1991).

החרדים מהווים "אחר" אולטימטיבי לזהות הקולקטיבית הדומיננטית בחברה הישראלית. הגדרתם בתור "משתמטים" סייעה לשמר את הגדרת הקולקטיב הישראלי-יהודי הפטריוטי, לחבר מחדש בינו לבין הצבא, ובכך לנסות ולהחזיר את הצבא למרכז הקולקטיב. בתהליך זה יש "מונופולזציה של פטריוטיזם" (אורן וברטל, 2004) במובן של תיוג החרדים כמי שאינם עומדים בתנאי הסף הראויים להשתייכות לקבוצה. סיווגם כלא-מספיק פטריוטיים יצר דה-לגיטימציה כלפיהם והפך אותם לשעיר לעזאזל – מואשמים בצרות שלא הם גרמו. בד בבד סומנו גבולות הפטריוטיות ותנאי הסף לקיומה. הטענה של באומן (Bauman, 1991) כי ידידות נקבעת על-פי רגש אחריות ואילו איבה מבוססת על הזנחת האחריות והחובה המוסרית, מסייעת להבין כיצד יכולה להתפתח איבה כלפי החרדים כתוצאה משיח זה. השיח יצר דיכוטומיה שמצידה האחד מצוי החייל, האזרח הטוב, האחראי לעצמו, לחבריו ולשלום הקולקטיב – ומצידה השני מצוי החרדי, "האחר". לפנינו מקרה של סטייה בעלת השתמעות הדדית: מצד אחד הגדרת ההשתמטות כמאפיין של חרדים מחזקת את הדרת החרדים מהחברה ואת ההכרזה עליהם כסוטים, בלשון העם "פרזיטים" ו"נצלנים". מצד שני הגדרת אי-התגייסות לצבא כמעשה המאפיין את האוכלוסייה החרדית, אוכלוסייה שהסטטוס שלה בחברה הכללית נמוך, הציג את הגיוס כמעשה ראוי ואת המתגייסים כאנשים ראויים. הסוטה מזוהה עם פעילות סוטה, ושני הצדדים כאחד מסייעים בהבהרת הגבולות החברתיים (Erikson, 1966). ההדרה של החרדי וההכרזה עליו כעל סוטה חברתי סייעה בחיזוק נורמות קולקטיביות שנסדקו.

4. **חיזוק זהויות הגמוניות בחברה** – קיימות זהויות המהוות מעין קריטריון או ארכיטיפ 'לאדם' / אזרח / מגדר ראויים' בחברה ובכך מהוות ציר התייחסות לזהויות אחרות, כמו דמות 'החלוץ' או 'הלוחם' בישראל. זהויות אלו מזוהות לרוב

עם המרכז הפוליטי ונותנות לגיטימציה לפעילותו הפוליטית, ונהוג לראות בהם מודלים המייצגים את כלל הקולקטיב. 'אתוס הלוחם' או 'גבריות קרבית' מזוהה בישראל עם גבריות ראויה ועם אזרחות טובה (ששון-לוי, 2000; Helman, 1999). 'הלוחם' הוא במידה רבה אמת מידה לאופן שבו הקולקטיב הישראלי היה רוצה לראות את עצמו או לפחות את הגברים שלו. קיים פער גדול בין זהות זו – המרכזית בישראל – לבין הגבריות החרדית השוללת התגייסות לצבא. התשוואה בין הגבר הלוחם לבין תלמיד הישיבה החרדי הבהירה מחדש את המערכת הריבודית הישנה שבראשה עומד הגבר הלוחם, והחזירה לו את מקום הכבוד. דמות הלוחם מוצגת (מלשון positioning) בהיפוך לדמותו של הגבר החרדי. דמות הלוחם היא הדמות החיובית האולטימטיבית: דמות הנותנת מעצמה למען הכלל; הנאבקת ועומדת למענו במבחנים; דמות המבנה גוף ואופי ייחודיים והנכונה להשתמש באלימות ואף להיהרג למען הכלל (בן-ארי ולוי-שרייבר, 2001). הזיקה החזקה בין בינוי הגוף והאופי לבין בינוי האומה קיבלה בשיח זה אישור מחדש כמו גם עיצוב מחדש. הדבר משמעותי במיוחד בתקופה שבה נחלשת מקומה של זהות הגבר הלוחם בסולם ההיררכיה של הזהויות: נשים נכנסות לתפקידי לחימה; מתחזקת הזהות של משתמטים משירות צבאי או של סרבני שירות שונים ומתחזקת זהות החיילים בעורף (ששון-לוי, 2000). כנגד תהליכים אלה מסייע שיח זה בשימור המעמד הגבוה של זהות הלוחם. שימורה של זהות הלוחם הוא פונקציונלי לפעילות התקינה של הצבא ולתפקודם של הלוחמים. הוא מאפשר עיסוק מחדש בחשיבות הלוחם, בחשיבות הזהות הקולקטיבית שהוא פועל בשמה ובצורך לשמר את שניהם.

5. "משחקים בנתונים/במספרים" – השימוש במספרים ובאחוזים בשיח הציבורי יוצר מראית עין של אמינות ודיק הנגזרים מהכבוד שניתן למדע הפוזיטיביסטי (ראה לדוגמה: Schon, 1983). למספרים ולאחוזים יש משמעות רבה בהגדרת תופעה, בהצגת טיעונים ובהבהרת חשיבותם.

הדיון בגיוס חרדים כולל נתונים מספריים המלמדים על היקף התופעה ועל מידת הפגיעה שלה במערכת הביטחון ובחיילים המשרתים, כפי שנטען בבג"ץ: "הכמות עושה את האיכות" (בג"ץ 910/86 רסלר נ' שר הביטחון). במהלך השנים גדל אמנם מספר החרדים הדוחים את גיוסם לצבא, אך עיון ביקורתי במספרים מראה כי המספרים המוצגים בשיח הציבורי מציירים תמונה "מוגזמת" של התופעה.⁴³ לדוגמה, מסגרת ההתייחסות הכללית שממנה גוזרים את הנתונים היא המסגרת של גברים יהודיים בלבד.⁴⁴ למעשה, הרשויות מפרסמות נתונים המגדילים את מספר החרדים שאינם מתגייסים על-ידי הכללת הדתיים-הלאומיים והחרדים המשוחזרים מסיבות אחרות במניין זה, ובד בבד מקטינים את מסגרת ההתייחסות הכללית של אלה האמורים להתגייס על-ידי אי-הכללת נשים, ערבים וכיו"ב. מכך נוצרת הבנה ציבורית כי התופעה חמורה, הן בהיקפה – מס' "המשתמטים" הגבוה, והן במשמעותה – שיעורם הגבוה של ה"משתמטים" מכלל המתגייסים. תיאור התופעה בערכים מספריים גבוהים – באופן יחסי לאפשרויות ההצגה האחרות, וההסתמכות על הנחות יסוד מחמירות במיוחד מעצימים את הצגת איגיוס החרדים

לצבא כסכנה וכאיום ממשי על החברה. חשוב מכך, תיאור זה מסייע להבנות הנחה שגויה המניחה כי כלל הציבור מתגייס לצבא ונאמן לאתוס "צבא העם".

אסטרטגיות השיח השונות שהוצגו פועלות במקביל, והן מסייעות להבניית מוסכמות חברתיות ולהנחתן בציבור. אסטרטגיות אלה מאפשרות לצאת כנגד 'השתמטות' החרדים וכנגד החברה החרדית ככלל וכן להאדיר את מקום הצבא בחברה. ובכך הן מאשרות מחדש את מרכזיות הזהות הקולקטיבית הישראלית הדומיננטית.

שיח זה יוצר אישוש מחודש לטענה של קיום 'מיליטריזם אזרחי' בישראל. הוא מחזיר את הצבא למרכז הבמה הציבורית הישראלית כמקור לערכים. דרך אסטרטגיות שיח אלה מתחדש הדימוי של מרכזיות הצבא בחברה ומתבהרת חשיבות הגיוס אליו. בתוך כך, יש אישוש מחודש של היררכיות חברתיות ישנות המבחינות בין מי שמתגייס לצבא למי שאינו עושה זאת, ובין החייל הקרבי לחיילי העורף. לשיטה זו, גם אם המיליטריזם האזרחי בישראל נחלש במהלך השנים, עדיין יש כוחות חזקים בחברה הישראלית העושים שימוש בערכים מיליטריסטיים או אולי אף מנסים לכונן אותו במופע תרבותי מחודש המותאם למציאות הישראלית החדשה. אף שאינני חושב שהמונח "מיליטריזם אזרחי" מתאר בבהירות מציאות זו (ראה: פרי, 1996; Peri, 2001), אנו למדים כי יש ניסיונות לחזור ולהגדיר את גבולות הקולקטיב דרך השירות הצבאי ולראות בהם מדד חשוב לחברות מלאה במדינה. נוסף על כך העיסוק בצבא ובשירות הצבאי עצמו מסייע להעצים את השסע בין חרדים לחילונים.

ככלל, התפיסות הביקורתיות הרואות בצבאיות מרכיב מרכזי בחברה הישראלית נותנות מענה מעניין לשאלות מדוע שיח זה בולט כל-כך ומדוע הוא הפך לדגל המאבק בחרדים. דווקא דרכן ניתן להבין מדוע גיוס חרדים לצבא הוא פונקציונלי לאליטה ההגמונית אך אינו פונקציונלי למערכת הצבאית.

אסטרטגיות שיח אלה משמשות כלי בהתמודדות של החברה הכללית עם המיעוט החרדי ועם תביעותיו להגדיל את מעורבותו בזירה הציבורית. הדרישה לגיוס חרדים מהווה מענה לחשש הציבור מפני השינויים החלים בחברה החרדית, במיוחד הגידול המספרי שלה והתחזקותה הפוליטית. ההסכמה למעורבותם של החרדים בחיי המדינה מותנית בהשתלבותם הכוללת בחברה הכללית ובשינוי אופיים. גבר המקיים אורח חיים חרדי 'אינו מספיק טוב' כדי להיות פטריוט ואזרח ישראלי ראוי, גם כאשר הוא מגדיל את מעורבותו בחברה. התביעה להתגייס מעידה שהחרדים מזוהים כחלק מהקולקטיב היהודי, אולם סירובם לממש את 'המידה האזרחית הטובה' ('civic virtue') היא עדות לטיבם ולאינטרסים שבשמש הם פועלים. השיח לגיוס חרדים מאפשר להפחית את יוקרת הקבוצה החרדית בהשוואה לקבוצות אחרות ולהקטין את העצמה הפוליטית שלה. כך חוזרים ולומדים על העשייה הנכונה בקולקטיב, על דמותו של האזרח הראוי ועל הדרך הראויה לבטא את אהבת המולדת.

ההקשר הצבאי וההקשר של היחס לחברה החרדית מהווים לטענתי בעיקר דקע הולם לעיסוק המשמעותי בזהות הקולקטיבית הישראלית-יהודית – שבמרכזה

"צבא העם", ומחוץ לגבולותיה מצוי החרדי "הגלותי". 'הזהות הקולקטיבית' חוזרת ומגדירה את גבולותיה כאשר היא מבחינה בין מי שמשרת בצבא למי שאינו משרת בו – או לפחות חרדי שאינו משרת בו (לפי: אייזנשטדט, 1998; Schlesinger, 1991). היא מחזקת פרקטיקות שראוי שיהיו מקובלות בה כמו שירות צבאי לצד העצמה של שפה וסמלים משותפים הקשורים לנתינה ולהקרבה (לפי: Giddens, 1984: 164–165). היא גם מלמדת על אותה אמת מידה אידיאלית לאופן שבו היה הקולקטיב החברתי רוצה לראות את עצמו (יער ושביט, 2001: XXI). אך טבעי הוא שהאליטות הנחלשות ינסו לשמר בחברה את התרבות ההגמונית. בתקופות שקולקטיב משנה את פניו והשותפויות המאפיינות אותו נחלשות (בן-רפאל, 2000), נעשה שימוש בידע חברתי ובפרקטיקות הקשורות בשימור הגבול החברתי כדי ליצור תחושת המשכיות (על-פי Schlesinger, 1991: 153). ההתייחסות ל"אחר" החרדי מסייעת ליצירת אישור מחודש בציבור ובמערכת המשפטית לתפיסה כי הצבא מהווה קריטריון כניסה לקולקטיב הישראלי ואמת מידה מרכזית לחברות אידיאלית בו.

בשנות ה-90 התחזק המאבק על קיומו של "צבא העם", אך גם על הגדרת אותו "העם" ועל זיהוי הכוחות החברתיים המובילים אותו. קיים היגיון קולקטיבי בכך שחברה המפוצלת על רקע חברתי, כלכלי ואידיאולוגי תעסוק בנושא המאחד חלקים שונים שלה. עיסוק זה מחדש גם את האתוס הצבאי ואמור להגביר את המוטיבציה של צעירים להתגייס לצבא. בתקופה של שינויים בדמותן של מדינות הלאום בעולם, נאבקה גם מדינת הלאום היהודית על דמותה וגבולותיה.

1. סיכום: העם וצבא העם בישראל

"אנחנו נוהגים לומר בצדק שצה"ל הוא צבא העם. (...). כוחו נובע מעצם המחויבות של כל נער ונערה במדינת ישראל לשרת בצבא" (הרמטכ"ל שאול מופז).⁴⁵

אמירתו של הרמטכ"ל שאול מופז בתחילת שנות ה-2000 משקפת את חוזק אתוס "צבא העם" בישראל ואת שרידותו לאורך שנים. השימוש במונחים "העם" ו"צבא העם" וההתייחסות לתפיסת מקורות "הכוח" שלהם ול"מחויבות" הראויה לאזרחים צעירים במדינת ישראל, מעידים על טיבה של הזהות הקולקטיבית הדומיננטית בישראל.

השיח על גיוס חרדים לצבא עוסק בהתרחבות חוסר השוויון בחברה הישראלית-יהודית בין צעירים חרדים לצעירים חילונים ודתיים. השיח הושפע מהגידול במספר הצעירים החרדים שאינם מתגייסים לצבא ומהגדלת הנטל הצבאי על צעירים המתגייסים לצבא ואינם זוכים להכרה חברתית.

מאמר זה ראה בשיח על גיוס חרדים לצבא ביטוי למאבק על עיצוב הזהות הקולקטיבית הישראלית ועל מקום הצבא כחלק מרכזי בזהות זו. התופעה הפכה

לסמל, אם כדגל המאבק בחרדים, אם כדרישה לשוויון אזרחי ואם כאמצעי להבניה מחודשת של אתוס שנחלש. בד בבד סייעה התופעה לדרישתם של ציבור המתגייסים לקבל טובין שונים בתמורה לשירותם הצבאי (לוי, 2003).

קיימת חשיבות רבה בעצם הדיון בזיקות שבין החברה הכללית על מרכיביה השונים לחברה החרדית. מארג יחסים זה נעשה עם השנים סבוך ומורכב והפך לבעל השפעה רבה יותר על המציאות החברתית בישראל (ראה: סיוון וקפלן, 2003). חקר יחסה של החברה הכללית לחרדים הוא משמעותי ופורח כאחד, ויכול ללמד אותנו יותר על יחס החברה בישראל כלפי האחר החי בתוכה ועל החברה הישראלית המתקשה להיות דמוקרטית ופלורליסטית. עיון ראשוני בקשרים שבין הצבא, החברה הכללית והחברה החרדית, מלמד על מערכות יחסים מורכבות שעתידם לוטה בערפל. שלושת הגורמים במשוואה מצויים בתקופה של שינויים המשפיעים על המציאות הישראלית המשותפת להם. מימוש הרעיון לגייס גברים חרדים לצבא טומן בחובו קשיים ערכיים ומעשיים. למרות זאת, אפשר כי נראה בעתיד יותר ויותר צעירים חרדים המתגייסים לצבא, בד בבד עם המשך הירידה בשיעור הכללי של מתגייסים לצבא והאצת תהליך הפיכתו לצבא מקצועי. אולם אפשר שמגמות אלה רק יסייעו להחלשות מעמד הצבא בחברה הישראלית, לטוב ולמוטב.

בתחילת שנות ה-2000 צה"ל אינו מהווה עוד "צבא עם", במובן שרוב הצעירים בישראל מתגייסים אליו. אך הרמטכ"ל דאז שאול מופז לא שגה לגמרי כשכינה את צה"ל "צבא עם", וכשטען שכוחו נובע מהמחויבות של צעירים להתגייס אליו. צה"ל הוא "צבא העם" בכך שהוא מסייע לחלקים גדולים בציבור היהודי בישראל להגדיר את "העם": מי שייך ל"עם", איך פועלים למען "העם" ובמיוחד, איזה "עם" היה הציבור רוצה לראות במדינת ישראל. העיסוק בגיוס חרדים לצבא מאפשר לפעול לתחזוק זהות קולקטיבית זו דרך תהליכים כמו הבניית מסגרות משמעות, העצמה של מיתוסים, הבהרת הגבולות בין "העם" לבין ה"אחר" החי עמו במדינה וחיזוק של זהות גברית דומיננטית. נראה כי גם כיום מהווה המחויבות של צעירים להתגייס לצבא אמת מידה שלפיה בוחנת החברה היהודית בישראל את עצמה או בלשונו של בנדיקט אנדרסון (1998) – מדמינת עצמה כלאום.

הערות

* דוקטורנט במחלקה למדע המדינה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
ברצוני להודות לפרופ' יצחק גלינור, ד"ר נרי הורביץ, גב' נאוה לוונהיים וגב' נטע שרהדר שקראו טיוטות קודמות של מאמר זה. תוכן הדברים הוא על אחריותי בלבד.
udispie@walla.com

1 מתוך דברים שאמר ח"כ יוסף (טומי) לפיד, יו"ר מפלגת שינוי, ב-26 ביולי 2000 בשיבת הפתיחה של 'הוועדה המיוחדת' שהוקמה בכנסת לדיון ב"חוק שירות ביטחון לגיוס בני ישיבות". לפיד התייחס לחזרתו של ראש הממשלה דאז אהוד ברק מהשיחות עם הפלשתינאים בקמפ־דיויד.

- 2 רובם התייחסו לסוגיה זו רק בשולי עיסוקיהם, לדוגמה: זיסר וכהן (1999), זרמבסקי (2002) או לוי (2003) ב־5 עמודים בספרו. גרעון ספיר (2002) עסק בהיבטים נורמטיביים של הסוגיה ויוחאי חקק (2003) עסק בעצם המפגש שנוצר בגיוס חרדים לצבא. כהן (תשנ"ג) פרסם ספר המציג את התופעה ככלל אך יותר מכך את הויכוח בין החרדים לדתיים בנושא. דוד דרי (2006) פרסם לאחרונה מאמר בנושא בהיבטים של מדיניות.
- 3 רק כ־3.5% מהאוכלוסייה. הנתונים לפי: נבו ושור, 2002א'; נבו ושור, 2002ב'; אשר, מעריב (02.12.9); הראל, הארץ (04.7.30). דיון על מערך המילואים והצעות לשינויו ראה בגיליון 'מערכות' מס' 394 (2004).
- 4 העיסוק המדעי בשיח הציבורי מוצג במונחים שונים. לדוגמה: שיח תקשורתי (אברהם, 1998); מרחב ציבורי (Habermas, 1989); ושיח פוליטי (פלג, 2003; Connolly, 1983).
- 5 סוגיה זו ראויה לבחינה נפרדת בהיבטים של מדיניות. על מדיניות וסוגיות שעל סדר היום, ראה: Kingdon, 1984. דוד דרי (2006) התייחס אליה בהקשר של המאבק לגיוס חרדים לצבא.
- 6 מצב שבו קבוצות חברתיות חזקות מפעילות סמכות על קבוצות חלשות תוך השגת הסכמה תרבותית לשליטם.
- 7 ראה על כך בעיתונות חילונית: דיון, הארץ (12.8.02); ניצן, מעריב (15.5.98).
- 8 יש דיווחים כי בשנים האחרונות ילדים חרדים רבים מתחפשים לחיילים בפורים. הדבר יכול ללמד על שינוי ביחס לצבא ולחיילים בקרב חלק מאוכלוסיות החרדים. חלקם פעילים בארגוני הצלה כמו זק"א, ארגונים שלהם נגיעה אקטיבית במציאות הביטחונית הישראלית (צוריאל, כל הזמן 8.3.02).
- 9 בשנות החמישים והשישים חזר ועלה הנושא לבחינה מחודשת, בין השאר בוועדת שרים מיוחדת (בשנת 1968), אך הנוהג נשאר בעינו. הדיונים ביטאו חוסר נוחות מהסדר ומהאפליה שיצר כלפי אוכלוסייה מסוימת, גם אם דובר אז במאות תלמידים בלבד. בשנים אלה התגייסו גברים חרדיים רבים למסגרות צבאיות שונות, כמו הרבנות הצבאית. בשנות ה־60 וה־70 פעלה יחידה קרבית של חרדים במסגרת הנח"ל. לפחות 12 מחברי יחידה זו נהרגו במהלך השנים, וחייל חרדי קיבל צל"ש על לחימתו במוצב המוח במלחמת יום כיפור. היחידה נסגרה בשל קשיים בצבא וירידה בדימוי השירות הצבאי בחברה החרדית (דיון, הארץ 12.8.02; נבו, ידיעות אחרונות 20.2.98).
- 10 טענה נוספת התייחסה לשינוי אופי הפסיקה של בג"ץ במסגרת תהליך המהפכה החוקתית.
- 11 הדיון הציבורי השפיע גם על פתיחת מסלול צבאי מיוחד לחרדים בנח"ל תחת השם 'נצ"ח (נוער ציוני חרדי) ישראל'. 31 צעירים חרדים משולי החברה החרדית התגייסו למחזור הראשון, וזכו לחשיפה תקשורתית רחבה ולהתנגדות קשה בציבור החרדי. המסגרת גדלה במהלך השנים והפכה לגדוד קרבי עצמאי. שאלות על טיבו של גדוד זה, עד כמה הוא מלמד על תופעה, ועד כמה החיילים המשרתים בו אמנם באים מתוך החברה החרדית, המשיכו להדהד בציבור (שגב, מוסף הארץ 2.2.01). על רקע המיתון הכלכלי בתחילת שנות ה־2000 גדל מספר החרדים המתגייסים לצבא (גל, כל הזמן 1.11.02).
- 12 את הוועדה ראשונה הקימה בשנת 1998 ממשלת נתניהו, אך הוועדה פורקה מיד בשל לחץ החרדים.
- 13 ההמלצות הוצגו בתור 'ברירת מחזל', לאור הרצון להגיע להסדר המוסכם על החרדים ובמיוחד, הרצון לאפשר לגברים חרדים להיכנס לשוק העבודה באופן חוקי. ההמלצות

- עוררו כעס רב בציבור הכללי, משום שהן כללו מתן היתר חוקי לאיגוס חרדים לצבא ובכך לדעת רבים, נתנו לגיטימציה להשתמטות ולהמשך אי-השוויון בגיוס. גם בחברה החרדית נוצרה התנגדות קשה בשל מתן הלגיטימציה לשירות צבאי של חרדים.
- 14 ראה: מועלם, הארץ (12.7.02); דיין, הארץ (12.7.02).
- 15 בשנת 1952 נערכה הפגנה חרדית ענקית נגד ההצעות לעגן בחוק שירות לאומי. הפגנה זו הייתה מודל להפגנת הענק נגד בג"ץ בסוף שנות ה-90. ראה: הורביץ, 2001: 45-46, 66-67.
- 16 בסוף שנות ה-80 עסקה מפלגת צומת בראשות רפאל איתן בנושא, והדבר סייע לה בשנת 1992 להפוך לסיעה בת 8 חברי כנסת. ח"כ אברהם בורג הציג בתקופה זו הצעות לגיוס חרדים שסייעו בקידומו הפוליטי.
- 17 בבחירות בשנת 1999 זכתה מפלגה זו ב-6 חברי כנסת, ובבחירות בשנת 2002 היא הפכה למפלגה השלישית בגודלה, 15 חברי כנסת, והייתה שותפה בכירה בממשלה. אף שבבחירות אלה הדיון על גיוס חרדים וחוק טל הושם יחסית בשולי הקמפיין לבחירות, כלל ההסכם הקואליציוני עם שינוי התחייבות לשינוי חוק טל במהלך השנה הראשונה לכינון הממשלה.
- 18 נבדקו כתבות ומאמרים מהעיתונות בשנים 1995-2003 וכן פרוטוקולים של הדיונים בוועדה בכנסת.
- 19 ראה: דו"ח וועדת טל: 60, וכן דיונים של ועדה המיוחדת להצעת חוק שירות הביטחון (בכנסת).
- 20 לדוגמה: גוטמן, מעריב (26.7.02).
- 21 לדוגמה: בן-בדוך, וואלה (21.8.02).
- 22 "דת אזרחית" היא מערכת מקיפה של אמונות, סמלים ונהגים בעלי טבע מקודש, שבמרכזם החברה או המדינה.
- 23 לדוגמה: אלחאג' ובן-אליעזר, 2003; לוי, 2003; Bar-Tal, Jacobson and Kliemann, 1998; Lomsky-Feder and Ben-Ari, 1999; Maman, Ben-Ari and Rosenhek, 2001.
- 24 ליסק והורביץ (הורביץ וליסק, 1990; ליסק, 1999; ליסק, 2001) התבססו על תפיסות פונקציונליות-סטרוקטורליסטיות כשבחנו את ייחודיות המקרה הישראלי המאפשר שמירה על הדמוקרטיה בתנאי סכסוך בטחוני מתמשך. הם הראו שקיימים גבולות חדרים בין המגזר הצבאי למגזר האזרחי. גבולות אלה מונעים מצד אחד התפתחות משטר צבאי ומאפשרים מן הצד השני שותפויות בין המסגרות הצבאיות למסגרות האזרחיות. מצב זה הביא ליצירת השפעות צבאיות על המגזר האזרחי לצד יצירת השפעות אזרחיות במגזר הצבאי.
- 25 מאז הקמתו נתפס צה"ל כמסגרת שוויונית המאפשרת אינטגרציה חברתית בין כל שכבות העם. האינטגרציה ממומשת דרך עצם השירות המשותף, אך גם בעזרת פעילויות ייחודיות כגון הקניית השכלה, הקניית מקצועות והתיישבות (הורביץ וליסק, 1990; Schild, 1973).
- 26 מדובר בחשיבה כוחנית הרואה בשיקולי ביטחון 'מובן מאליו' המקבל ביטוי בכלל תחומי החיים כמו חינוך, תעשייה ותשתיות ומהווה קריטריון לבחינת המציאות. הוצגו מספר ביקורות על תפיסה זו, כמו הטענה כי בעבר היו אמנם מאפיינים מיליטריסטיים, אך אלה נשחקו במהלך השנים. לדוגמה: פרי, 1996; ליסק, 2001.
- 27 הוא מסייע להדיר ממוקדי כוח בחברה עולים חדשים (Azarya and Kimmerling, 1980); מזרחיים (סמוחה, 1983; Lavy, 1997); נשים (יזרעלי, 1999); הומואים ולסביות (גרוס,

- 2002); וערבים (פלד 2000). יתר על כן, הוא מעצים שסעים אידיאולוגים ותרבותיים כמו השסע בין חילונים לדתיים (כהן ובגנו, 2001) ומסייע ליצירת "מבנה ריבורי של אזרחות" (הלמן, 1994; ששון-לוי, 2000).
- 28 ההתייחסות היא לקבוצות שונות כמו מזרחיים ועולים חדשים. אבחנה משנית נוצרת בין אוכלוסיות המשרתות בצבא בתפקידים השונים ביוקרתם כמו "קרביים" לעומת "ג'ובניקים". ראה: ששון-לוי, 2000; לוי, 2003.
- 29 גיוס מתבגרים לשירות צבאי במסגרת "ארגון טוטלי" משפיע על זהותם כאנשים בוגרים. ראה: ליבליך, 1990; בן-ארי ולוי-שרייבר, 2001; Ben-Ari, 2001.
- 30 נוצרה הרגשה כי הצבא "אינו מספק את הסחורה" הביטחונית המצופה, במיוחד על רקע המאבק בלבנון והאינתיפדה, וכי הוא אינו מייצג עוד את האתוס ההגמוני במדינה. הפגיעה במערכת הצבאית קיבלה ביטויים מגוונים כגון: צמצום תקציבי; פגיעה בדמת המוטיבציה לשירות חובה ומילואים וירידה בשיעורי המתגייסים והמשרתים; והגדלת מעורבות ההורים בשירות הצבאי של בניהם מתוך הבעת אי-אמון במערכת הצבאית (גל, 1999; בן-אליעזר, 2001; פרי, 1999; פרי, 2001; כשר, 2002; Popper, 1998). הצבא עשה מאמצים כדי להתאים את עצמו למציאות החברתית המשתנה אם דרך שיווק של השירות הצבאי והיפתחות למעורבות הורים ואם דרך "צמצום תפקודי" כולל של המערכת הצבאית (כהן, 1996).
- 31 ראה: מערכות 394 (2004). עלו גם סוגיות נוספות, כמו מתן ביטוח שווה לכלל חיילי מילואים.
- 32 סקר מאמצע שנות ה-90 מראה כי 90% מאזרחי ישראל הביעו אמון מלא או אמון בצה"ל ורק 2% הביעו חוסר אמון בצבא (פרס ויערי-וכטמן, 1998: 59. ראה גם: יער והרמן, 2001).
- 33 על מאפייני החברה החרדית, ראה: פרידמן, 1991; סיוון, 1991.
- 34 הדבר ביטא את הצלחת המנגנונים החברתיים והתרבותיים החרדיים לשמר את החברה ואת הצלחת המנגנונים הפוליטיים ליצור משאבים כלכליים לקיומה. מקבוצה חברתית שולית, שריד לעולם שהושמד בשואה, גדלה חברה זו לכדי קרוב לחצי מליון נפש בתחילת שנות ה-2000, בין 6% ל-10% מהאוכלוסייה היהודית בישראל. (ראה: אילן, 2001: 236-238). ההערכות המספריות נעות בין 250 ל-550 אלף, לאור הקושי להגדיר מי שייך לחברה זו.
- 35 ההסברים לכך שונים: צביה גרינפילד (2001) הציגה תפיסה קונספירטיבית. לתפיסתה החרדים מתחברים אידיאולוגית לימין החדש המפרק את נכסי הציונות המסורתית, ובכך הם פועלים להמית את הפרויקט הציוני ולהוכיח את עמדתם האידיאולוגית האנטי-ציונית; מנחם פרידמן (1996) דיבר על תהליך שבמרכזו חיבור בין קרבה נפשית מסורתית של החרדים לימין הפוליטי שנתפס כיהודי יותר לבין עליית כוח הרחוב החרדי, לצד הגברת מעורבותו הפוליטית והתחזקות תנועות ימניות כמו חב"ד. ביטוי סמלי לכך היה ביום העצמאות ה-55 כאשר יהודה משייזהב שבצעירותו עמד בראש מאבקים חרדיים נגד המדינה והיה לראש ארגון זק"א, הדליק משואה בהר הרצל (גרנביץ', בשבע 1.5.03).
- 36 העיתונאי שחר אילן פרסם בעיתון הארץ כתבות ובהן הציג תיאור ביקורתי ושלילי של החברה החרדית ככלל ושל איגיוס חרדים בפרט. אילן דיבר על עמדות לא דמוקרטיות; זיופים בבחירות; איקבלת סמכות של מוסדות המדינה כמו משטרה ובתי משפט; תקציבי מדינה מוגדלים; ועוד. ראה: אילן, 2001.

- 37 העצמה והגודל תקשו לשמור על שיווי המשקל הפנימי בחברה החרדית החשוב לקיומה בסביבה מודרנית. באופן דיאלקטי, הצלחת החברה החרדית לגדול ולהתבסס והרגשת הביטחון בכוחה החברתי לצד המצוקה הכלכלית, טמנו את הזרעים לשינוי ולפתיחות. מנגד, החשש מהתרחקות מהדת יצר גם מגמה נגדית שפעלה לחיזוק הגדרות ההלכתיים (הורביץ, 2002: 8). התגובות השמרניות מנסות לפיכך לאזן את החידושים או אף לחזק את הפרדה מהסביבה הכללית.
- 38 השסע בין חרדים לחילונים תופס מקום כה מרכזי בהווה הישראלית, עד כי היו שטענו שהוא עתיד להחליף את השסע בין ימין לשמאל. ראה: דיין, הארץ (30.7.00); עשת, ידיעות אחרונות (21.7.00).
- 39 החרדיות והחילוניות הם תוצרים שונים של המודרנה, והניכור ביניהם מובנה: חברה המטיפה לקדמה לעומת חברה המצהירה על קידוש העבר והמסורת; חברה המשלבת אלמנטים אינדיבידואליסטיים ופלורליסטיים לעומת חברה המושתתת על קולקטיביות ועל חתייה לאמת ברורה ואחידה ברעיון ובמעשה. הזרות מקבלת ערך מוסף כשמדובר בשני חברות שזהותם הקולקטיבית נגזרת משייכותם לעם היהודי.
- 40 בעשורים האחרונים התערער מעמד המרכז החברתי בישראל, מרכז המגלם את הערכים המקודשים, האמונות והסמלים השולטים בחברה שעל-פיהם מתנהל הסדר החברתי (הורביץ וליסק, 1990). אוסף ההעדפות שלאורן פועל הקולקטיב ושאותן הוא רוצה לממש הפך להטרונגי יותר ומוסכם פחות. מוקד הפעילות התרבות ההגמונית הישראלית, תרבות הרוב המכוננת את הנכון והראוי בספרה הציבורית במדינה נסדקה, אם בשל התחזקות של זהויות אלטרנטיביות ואם בשל השתנותה ואי-העקביות שהלכה והתפתחה בה (בן-דפאל, 2000).
- 41 מונח של הסוציולוג ארוין גופמן. ראה: Giddens, 1984: 87; Snow and Benford, 1988.
- 42 מיתוסים סייעו לגבש את כוח המגן היהודי ונתנו לגיטימציה להפעלתו. כמו כן שימשו המיתוסים נדבך בזיכרון הלאומי והיו במוקד הבניית הזיכרון והשכול. ראה לרוגמה: שפירא, 1992; עזריהו, 1995.
- 43 דיון בוועדה בכנסת (2.7.01) בין חברי כנסת חרדיים (אברהם רביץ ומשה גפני) לבין נציג צה"ל בישיבה (אלוף משנה אבינועם לאופר), מציג ויכוח על אחוז החרדים שאינם מתגייסים:
- לאופר: ...אוכלוסיית החרדים שתורתם אומנותם היא אוכלוסייה שמונה 8.5% משנתון. (...) רביץ: זאת אומרת שבכל שנה זה נתון מראש. לאופר: בכל שנה בשנים האחרונות, אבל האחוז עולה... יש שנתון סטטיסטי, לפיו בשנה זאת יש 84,000 יהודים גברים ונשים בני 18. יש עוד כ-19,500 מוסלמים כ-2,000 פלוס נוצרים, ועוד כ-5,000 אוכלוסייה שמוגדרת אחרים, שכוללת בדואים, חסרי דת, צ'רקסים ודרוזים. (...) גפני: איך הגעת ל-8.5%, אם אתה מדבר על 3,000 דחויי גיוס? לאופר: מהשנתון של גברים יהודיים. (...) גפני: גם אז זה לא יוצא 8.5%. לאופר: מדובר ב-42,000 גברים, ו-3,500 מתוכם זה 8.5% גפני: זה לא 8.5%, אלא 8.5% לאחר הוצאת 1,000 מרכיבים."
- 44 אי-הכללתם של נשים, דרוזים ובדואים המתגייסים לצבא בחישוב מאפשר להראות כי קיים שיעור גבוה במיוחד של חרדים המשתמטים משירות צבאי. נוסף על כך אין הפרדה בין חרדים המתגייסים לתקופה מסוימת ואולי אף עושים שירות צבאי משמעותי לבין חרדים שכלל אינם מתגייסים; יתר על כן הנתונים כוללים גם גברים מהציבור

הדת-לאומי הלומדים בישיבות שונות ועושים ברובם שירות משמעותי בצבא וכן גברים חרדים ששחררו מטעמי בריאות ותנאי שירות.
 45 הדברים נאמרו בדיוני 'פורום צבא חברה' במכון הישראלי לדמוקרטיה. מתוך: נבו ושוור, 2002ב': 31.

מקורות

- אברהם, א' 1998. **תקשורת והבניה חברתית של המציאות**. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- אוהנה, ד' וויסטרך, ס' 1993. **מיתוס וזיכרון**. ירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון-ליר.
- אורן, נ' וברטל, ד' 2004. "מונופולזציה של הפטריוטיזם בחברה הישראלית", בתוך אבנר בן-עמוס ודניאל ברטל (עורכים) **פטריוטיזם – אוהבים אותך מולדת**, תל אביב: דיונון, עמ' 363–398.
- איזנשטאדט, ש' נ' 1996. "המאבק על סמלי הזהות הקולקטיבית ועל גבולותיה בחברה הישראלית הבת-רמהפכנית", בתוך פנחס גינוסר ואבי בראלי (עורכים) **ציונות: פולמוס בן-זמננו**, שדה בוקר: המכון למורשת בן-גוריון, עמ' 1–30.
- איזנשטאדט, ש' נ' 1998. "הבנייה של הזהות הקולקטיבית: כמה אינדיקציות אנליטיות והשוואתיות", **סוציולוגיה ישראלית**, ז(א), עמ' 13–37.
- אילן, ש' 2001. **חרדים בע"מ**. תל אביב: כתר.
- אלתאג, מ' ובן-אליעזר, א' (עורכים) 2003. **בשם הביטחון**. חיפה: אוניברסיטת חיפה ופרדס אלמוג, ע' 1997. **הצבר – דיוקן**. תל אביב: עם עובד.
- אנדרסון, ב' 1999 (1991). **קהילות מדומיינות**. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- בשארה, ע' (עורך) 1999. **בין האני לאנחנו**. ירושלים: ון-ליר והקיבוץ המאוחד.
- בן-אליעזר, א' 1996. "טשטושה של ההבחנה בין מדינה לבין חברה בישראל", **מגמות**, ל"ז (3), 122–154.
- בן-אליעזר, א' 2001. "מאומה במדים לצבא פוסט מודרני: פוליטיקה צבאית בישראל ב"זמנים חדשים", **תרבות דמוקרטית**, 4–5, עמ' 55–97.
- בן-ארי, א' ולוי-שרייבר, ע' 2001. "בינוי גוף, בינוי אופי ובינוי אומה: המגדר והשירות הצבאי בישראל", מתוך **תרבות דמוקרטית**, 4–5, עמ' 99–130.
- בן-רפאל, א' 2000. "זהות קולקטיבית בישראל", בתוך חנה הרצוג (עורכת) **חברה במראה**, תל אביב: רמות – אוניברסיטת תל אביב, עמ' 489–514.
- ברטל, ד' 1999. **מכשולים בדרך אל השלום – אמונות חברתיות של סכסוך בלתי נשלט**. ירושלים: המכון לחקר הטיפוח בחינוך.
- ברטל, ד' ובן-עמוס, א' 2004. "פטריוטיזם כתופעה פסיכולוגית – תברתית: מבוא לניתוח המקרה הישראלי", בתוך אבנר בן-עמוס ודניאל ברטל (עורכים) **פטריוטיזם – אוהבים אותך מולדת**, תל אביב: דיונון, עמ' 13–28.
- ברק-ארוז, ד' 2002. "הקדמה: צבא, חברה ומשפט", בתוך דפנה ברק-ארוז (עורכת) **צבא, חברה ומשפט**, תל אביב: הוצאת רמות, עמ' 6–8.
- גל, ר' 1999. "המוטיבציה לשירות בצה"ל בראי הזמן", **עדכן אסטרטגי** 2, 3, עמ' 12–19.
- גרוס, א' 2002. "מיניות, גבריות, צבא ואזרחות: שירות הומואים ולסביות בצה"ל במשקפיים

- השוואתיים", בתוך דפנה ברק-ארז (עורכת) **צבא, חברה ומשפט**, תל אביב: הוצאת רמות, עמ' 95–183.
- גרינפילד, צ' 2001. **הם מפחדים: איך הפך הימין הדתי והחרדי לכוח מוביל בישראל**. תל אביב: משכל.
- דון יחיא, א' וליבמן, י' 1984. "הדילמה של תרבות מסורתית במדינה מודרנית: תמורות והתפתחויות ב'דת האזרחית' של ישראל", **מגמות**, כ"ח (4), עמ' 461–485.
- דרי, ד' 2005. "על סדר היום והיכולת למשול" בתוך מרדכי ניסן ועודד שרמר (עורכים) **מעשה בחינוך – קובץ מחקרים לכבוד שלמה פוקס**, ירושלים: מוסד ביאליק ומכון מנדל למנהיגות, עמ' 285–308.
- הורביץ, ד' וליסק, מ' 1990. **מצוקות באוטופיה**. תל אביב: עם עובד.
- הורביץ, נ' 2000. "החרדים והאינטרנט", **כיוונים חדשים**, 3, עמ' 65–107.
- הורביץ, נ' 2001. "החרדים ובית המשפט העליון: שבירת כלים בפרספקטיבה היסטורית", **מתוך כיוונים חדשים**, 5, עמ' 22–78.
- הורביץ, נ' 2002. "יהודים העיירה בוערת" – יהדות התורה בין בחירות 1999 לבחירות 2001. ירושלים: מכון פלוסהיימר למחקרי מדיניות.
- זרמבסקי, ל' 2002. **השסע הדתי-חילוני בעיני המנהיגים ומעצבי דעת הקהל בישראל**. ירושלים: מכון פלוסהיימר למחקרי מדיניות.
- זיידמן, ג' י' 1996. **הזכות לשרת בצה"ל**. תל אביב: פרלשטין גינסר.
- זיסר, ב' וכהן, א' 1999. "מדמוקרטיה הסדרית לדמוקרטיה משברית", **פוליטיקה**, 3, עמ' 9–30.
- חקק, י' 2003. **מאוהלה של תורה למאהל טירונים**. ירושלים: מכון פלורסהיימר.
- טיילור, צ' 2003. "הפוליטיקה של ההכרה", בתוך אוהד נחתומי (עורך) **רבי-תרבותיות במבחן הישראליות**, ירושלים: מאגנס, עמ' 51–52.
- יזרלי, ד' 1999. "מגדור בשירות הצבאי בצה"ל", **תיאוריה וביקורת**, 14, עמ' 85–109.
- יער, א' ושבט, ז' 2001. **מגמות בחברה הישראלית**. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- כהן, י' תשנ"ג. **גיוס כהלכה**. ירושלים: נאמני תורה ועבודה והקיבוץ הדתי.
- כהן, ס' 2003. "היחסים המשתנים בין החברה לצבא בישראל", בתוך מאג'ד אלחאג' ואורי בן-אליעזר (עורכים) **בשם הביטחון**. חיפה: אוניברסיטת חיפה ופרדס, עמ' 103–123.
- לוי, י' 2003. **צבא אחד לישראל: מיליטריזם חומרני בישראל**. תל אביב: ידיעות אחרונות.
- לומסקי-פדר, ע' 1998. **כאילו לא היתה מלחמה: סיפורי חיים של גברים בישראל**. ירושלים: מאגנס.
- לומסקי-פדר, ע' ובך ארי, א' 2003. "מ'עם במדים' ל'מדים שונים לעם': ניהול שונות תרבותית וחברתית בצה"ל", בתוך מאג'ד אלחאג' ואורי בן-אליעזר (עורכים) **בשם הביטחון**. חיפה: אוניברסיטת חיפה ופרדס. עמ' 255–296.
- ליבליך, ע' 1990. "הכניסה לבגרות במהלך השירות הסדיר בצה"ל", בתוך ק. בנימיני ואחרים (עורכים) **עיון ויישום בפסיכולוגיה**, ירושלים: מאגנס, עמ' 171–182.
- ליסק, מ' 1999. "ייחודיות ונורמליזציה ביחסי צבא-משל בישראל", בתוך רפאל כהן-אלמגור (עורך) **סוגיות יסוד בדמוקרטיה הישראלית**, תל אביב: ספריית הפועלים, עמ' 227–246.
- ליסק, מ' 2001. "האתוס הבטחוני והמיתוס של ישראל כחברה מיליטריסטית", **תרבות דמוקרטית**, 4–5, עמ' 187–212.
- מערכות**, 394. 2004.

- מייזליש, ע' 1993. "השירות הצבאי כמרכיב מרכזי ב"חוויה הישראלית", סקירה חודשית, 9-8, עמ' 8-19.
- מרגלית, א' והלברטל, מ' 1998. "ליברליזם והזכות לתרבות", מתוך מנחם מאוטנר, אבי שגיא ורוגן שמיר (עורכים) רב תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית, תל אביב: רמות. עמ' 93-106.
- נבו, ב' ושור, י' 2002. כל העם צבא? שירות המילואים בישראל. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- נבו, ב' ושור, י' 2002. "החווה בין צה"ל לחברה הישראלית: מיקוד על שירות חובה", החווה בין צה"ל לחברה הישראלית – שירות חובה. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה. ספיר, ג' 2002. "גיוס בחורי ישיבות: הצעת מתווה לשיקולים הנורמטיביים הרלוונטיים", בתוך דפנה בדקארז (עורכת) צבא, חברה ומשפט, תל אביב: הוצאת רמות, עמ' 137-218.
- סיוון, ע' 1991. "תרבות מובלעת", אלפיים, 4, עמ' 45-98.
- סיון, ע' 1991. דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון. תל אביב: מערכות.
- סיון, ע' וקפלן, ק' (עורכים) 2003. חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה? תל אביב: ון-ליר והקיבוץ המאוחד.
- סמוחה, ס' 1999. "תמורות בחברה הישראלית – לאחד יובל שנים", אלפיים, 17, עמ' 239-261. פלד, י' 2000. "זרים באוטופיה: מעמדם של הפלשתינים בישראל", מתוך רות גביזון (עורכת) השסע היהודי-ערבי בישראל: מקראה, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 213-245.
- פפר א' 1998. "הם כבר מכירים במדינה", נקודה, 20, עמ' 22-26.
- פרי, י' 1996. "האמנם החברה הישראלית מיליטריסטית?", זמנים, 56, עמ' 94-112.
- פרי, י' 1999. "יחסי צבא-חברה בישראל במשבר", מגמות, ל"ט (4), עמ' 94-112.
- פרי, י' 2001. "שינוי השיח הביטחוני בתקשורת והתמורות בתפיסת האזרחות בישראל", תרבות דמוקרטית, 4-5. עמ' 233-266.
- פרידמן, מ' 1991. החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- פרידמן, מ' 1996. "הימין הלא-ציוני הראשון", מימד, 7, עמ' 12-16.
- פרס, י' ויעריוכטרמן, א' 1998. בין הסכמה למחלוקת: דמוקרטיה ושלוש בתודעה הישראלית. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- קימרינג, ב' 1993. "מיליטריזם בחברה הישראלית", תיאוריה וביקורת, 4, עמ' 123-140.
- קימרינג, ב' 2003. מהגרים, מתיישבים, ילידים. תל אביב: עלמא, עם-עובד.
- רזיקרוצקין, א' 1993-4. "גלות בתוך ריבונות – לביקורת "שליחת הגלות" בתרבות הישראלית", תיאוריה וביקורת, 4, עמ' 23-55; 5. עמ' 113-132.
- שפירא, א' 1992. חרב היונה. תל אביב: עם עובד.
- שלהב, י' ופרידמן, מ' 1985. התפשטות תוך הסתגרות. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- שלת, ע' 2003. המגש והכסף. תל אביב: כינרת, זמורה, ביתן.
- שטדלר, נ' 2004. "הצבא בעיני החרדים: חלום, פנטזיה ויצר הרע", סוציולוגיה ישראלית, 1 (ר'), עמ' 69-90.
- ששון-לוי, א' 2000. מנדרינות בצבא הישראלי. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים: האוניברסיטה העברית.

- Azarya V. and Kimmerling, B. 1980. "New Immigrations in the Israeli Armed Forces", *Armed Forces and Society* 6 (3), pp. 455–482.
- Bar-Tal D., Jacobson, D. and Klieman A. (eds.), 1998. *Security Concerns, Insights from the Israeli Experience*. Stanford: Jai Press inc.
- Ben-Ari E., 2001. "Tests of Soldierhood, Trials of Manhood: Military Service and Male ideals in Israel". In Maman, D., Ben-Ari, E. and Rozenhek, Z. (Eds.) *Military, State, and Society in Israel*. New Brunswick & London: Transaction Publishers. pp. 239–269
- Ben-Ari, E., Rosenhek, Z. and Maman, D. 2001. "Military, State and Society in Israel: An Introductory Essay". In Maman, D. Ben-Ari, E. and Rozenhek, Z. (Eds.) *Military, State, and Society in Israel*. New Brunswick & London: Transaction Publishers. pp. 1–39.
- Bruner, J. 1990. *Acts of Meaning*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Connolly, W. 1983. *The Terms of Political Discourse*. Princeton: Princeton University Press.
- Finer, S. 1972. "Groups and Political Participation". In Parry, G. (ed.) *Participation in Politics*. Manchester: Manchester University Press. pp. 59–79
- Brubaker, R. and Cooper, F. 2000. "Beyond 'identity'", *Theory and Society*, 29, pp. 1–45.
- Gamson et al. 1992. "Media images and the Social construction of reality", *Annual Review Sociology* 18. pp. 373–393
- Giddens A. 1984. *The Constitution of Society*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. 1985 *The Nation-State and Violence*. Berkeley: University of California Press.
- Habermas, J. 1989. *The Structural Transformation of Public Sphere: An inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Cambridge: MIT Press.
- Janowitz, M., 1976. "Military Institutions and Citizenship in Western Societies", *Armed Forces and Society*, 2 (2). pp. 185–204.
- Kingdon, J. 1984. *Agendas, Alternatives, and Public Policy*. Boston: Little Brown.
- Lavy, Y. 1997. *Trial and Error*. N.Y: State University Press.
- Long, N. E. 1960. "Institutional Framework for the Development of Responsible Citizenship", In Friedrich, C. J. (ed.) *Responsibility*. Liberal Arts Press.
- Lomsky-Feder, E. and Ben-Ari, A. (eds.) 1999. *The Military and Militarism in Israeli Society*. Albany: State University of New York Press.
- Marshal, T. H. 1973 [1949]. *Class, Citizenship and Social Development*. Westport: Greenwood Press.
- Oldfield, A. 1990. *Citizenship and Community — Civic Republicanism and Modern World*. London: Routledge.
- Peri, Y. 2001. "Civil-Military Relations in Israel in Crisis". In Maman, E. Ben-Ari, A. and Rozenhek, Z. (Eds.) *Military, State, and Society in Israel*. New Brunswick & London: Transaction Publishers. pp. 107–136.

- Poper, M. 1998. "The Israel Defense Forces as a Socializing Agent". In Bar-Tal, D., Jacobson, D. and Klieman A. (eds.). *Security Concerns, Insights from the Israeli Experience*. Stanford: Jai Press inc. pp. 180–267.
- Schild, E. O. 1973. "On the Mining of Military Service in Israel". In Curtis, M. and Chertoff, M. S. (eds.) *Israel: Social Structure and Change*. Transaction Books. pp. 419–433.
- Schon, D. 1983. *The Reflective Practitioner: How Professionals think in Action*. N.Y.: Basic Books.
- Schlesinger, P. H. 1991. *Media, State and Nation: Political Violence and Collective Identity*. London: Sage.
- Snow, D. and Benford, R. D. 1988. "Ideology, Frame Resonance, and Participant Mobilization", *International Social Movement Research*, 1, pp. 133–155.
- Stadler N. and Ben-Ari, E. 2003. "Other-worldly soldiers? ultra-orthodox views of military service in contemporary Israel", in *Israel Affairs* 9 (4). Pp: 17–48.
- Tajfel, H. 1984. (Ed.) *The Social Dimension*. Cambridge: University Press.
- Tarrow, S. 1992. "Mentalities, Political Cultures and Collective action Frames: Constructing Mining's through action". In Morris, A. D. and Mueller, C. M. (eds.) *Frontiers in Social Movement Theory*. New Haven: Yale University Press. pp. 174–202.
- Walzer, M. 1989. "Citizenship". In Ball, T. Farr, J. and Hanson, R. L. (eds.) *Political Innovation and Conceptual Change*. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 211–220.

עיתונות יומית

- אלבוים ד' "5 הערות על חרדים, יום זיכרון, דגלים ואבנים", **ידיעות אחרונות** 16.5.97.
- אלבוים ד' "פורצים את החומה", **ידיעות אחרונות** 12.5.00.
- אשר א' "רק 5.3 אחוזים מהישראלים עושים מילואים", **מעריב** 9.12.02.
- בן-ברוך י' "חוק טל – יורים ומוחים", **וואלה**: <http://news.ep.walla.co.il> 21.7.02.
- גל פ' "יש אלוהים", **כל הזמן** 1.11.02.
- דיין א' "שלום שסע ישן, שלום שסע חדש", **הארץ** 30.7.00.
- דיין א' "היום החרדים כבר לא מפחדים להצטרף לליכוד", **הארץ** 21.11.02.
- דיין א' "חוק טל אושר, הדרך ליישומו ארוכה מאוד", **הארץ** 12.7.02.
- גוטמן י' "הנצחת האפליה", **מעריב** 26.7.02.
- גולן א' "סעם החופש, רחמנא ליצלן", **הארץ** 11.10.98.
- גולן א' "חרדים אחרים", **הארץ** 26.10.01.
- גרנביץ א' "הרבי שלי הוא בןגוריון", **בשבע** 1.5.03.
- לובין ד' "עקדת המילואים", **Ynet**: <http://ynet.co.il/articles> 28.7.02.
- מוסקו י' "מה היה לו, לזקן, לחפש שם?", **7 ימים, ידיעות אחרונות** 30.11.01.
- מועלם מ' "חוק טל אושר, הדרך ליישומו ארוכה מאוד", **הארץ** 12.7.02.
- נבו ע' "האברכים שלא ברחו", **7 ימים, ידיעות אחרונות** 20.2.98.
- ניצן ע' "יש גם אמהות חרדיות שלא ישנות בלילה", **מעריב** 15.5.98.

- עשת ג' "אני? שונא חרדים?", **ידיעות אחרונות** 21.7.00.
פפר א' "לוכד העריקים", **כל העיר** 8.6.00.
רותם ת' "תנועת ההשכלה", **הארץ** 29.12.01.
רותם ת' "אשת חיל מי ימצא? היא לומדת משפטים בקריה האקדמית", **הארץ** 6.1.03.
רותם ת' "פעם עיתונאי חרדי פחד מהרב, היום הרב מפחד מהעיתונאי החרדי", **הארץ** 20.1.03.
רותם ת' "הספורט הוא המפלט שלהן מהבית, מהילדים, מהבעל", **הארץ** 11.2.03.
שלום ע' "אנחנו טעינו? אנחנו?", **ידיעות אחרונות** 28.2.03.
שלום מ' "דם חרדי וחילוני", **המזדיע** 26.11.01.
שלח ע' "סופה של אצולת הפריירים", **ידיעות אחרונות** 5.4.04.
תירוש א' "תנו לאמהות לבכות בשקט", **מעריב** 31.7.02.